

प्राकृतिक श्रोतको व्यवस्थापन र दिगो विकासमा लैङ्गिक समावेशीकरणका सफल अभ्यासहरू

सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल

ICIMOD

प्रतिलिपि सर्वाधिकार © २०२१

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्रमा निहित
फेकोफन

हिमवन्ती नेपाल

डब्लु.डब्लु.एफ नेपाल

प्रकाशक

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र,
पोष्ट बक्स नं. ३२२६, काठमाडौं, नेपाल

ISBN 978 92 9115 710 5 (printed)
978 92 9115 711 2 (electronic)

प्राविधिक टोली

सुदिप अधिकारी, राम बस्नेत (स्वतन्त्र लेखक)
सिता अर्याल (फेकोफन)

सरिता लामा, सुवेश गुप्ता (हिमवन्ती, नेपाल)
विनय पसखल, इरिका उदास, जनिता गुरुङ्ग,
कमला गुरुङ्ग, सिमरन सिल्पकार (ईसिमोड)
रमेश चौधरी, मुना थापा, शेर बहादुर चौधरी,
तिलक राम चौधरी (डब्लु.डब्लु.एफ. नेपाल)

सम्पादकीय समूह

चन्द्रकान्त सुवेदी (रिकार्स्ट, सम्पादक)
बिश्वनाथ शर्मा (ईसिमोड, सम्पादक)
धर्मरत्न महर्जन (प्राविधिक सहयोग तथा साजसज्जा)

कृतज्ञता

‘प्राकृतिक श्रोतको व्यवस्थापन र दिगो विकासमा
लैङ्गिक समावेशीकरणका सफल अभ्यासहरू’ पुस्तिका
प्रकाशन गर्न सल्लाह, सुझाव र सहयोग पुर्याउनु हुने
सम्पूर्ण महानुभावहरूलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन
गर्दछौं ।

कभर फोटो - जितेन्द्र बज्राचार्य

विशेष धन्यवाद

प्राकृतिक श्रोतको व्यवस्थापनलाई महत्त्व दिएर यसको दिगो
विकासमा लैङ्गिक समावेशीकरणका सफल अभ्यासहरूलाई
व्यवहारिक जीवनमा प्रयोग गर्ने अवसरका लागि नेपाल
सरकार, व्यावहारिक विज्ञान तथा प्रविधि अनुसन्धान केन्द्र,
सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल, हिमवन्ती
नेपाल, अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र, र
डब्लु.डब्लु.एफ. नेपाल ।

मुद्रण तथा बाइण्डिङ

सेवा प्रिन्टिङ्ग प्रेश (प्रा.) लि., काठमाडौं, नेपाल

पुनरुत्पादन

शैक्षिक वा गैर नाफा मुखी प्रयोजनका लागि प्रकाशकको
अनुमति बिना नै यो पुस्तकको सम्पूर्ण वा केहि भाग
पुनरुत्पादन गर्न सकिनेछ । यसो गर्दा श्रोतभने उल्लेख गर्नु
पर्नेछ । ईसिमोडको पूर्वस्वीकृति बिना यस प्रकाशनको
बिक्री वितरण वा अन्य कुनै व्यवसायिक प्रयोग गर्न पाइने
छैन । यस पुस्तिकामा प्रस्तुत विचार र विश्लेषण यसका
लेखकका निजी हुन् । यी विचार र विश्लेषण ईसिमोडसँग
सम्बन्धित छैनन् र कुनै पनि देश, क्षेत्र, शहर वा यसको
मातहतमा रहेको कुनै पनि क्षेत्रको कानूनी हैसियतसँग
सम्बन्धित वा यसको सीमाको हदबन्दी, अथवा कुनै पनि
उत्पादनको अनुमोदनसँग सम्बन्धित अभिव्यक्तिको अर्थमा
प्रस्तुत गरिएको छैन । यो प्रकाशन निम्न लिङ्कमा विद्युतीय
ढाँचामा पनि उपलब्ध छ ।

www.icimod.org/himaldoc

उद्धरण: ईसिमोड, फेकोफन, हिमवन्ती नेपाल,
डब्लु.डब्लु.एफ. नेपाल (२०२१) प्राकृतिक श्रोतको
व्यवस्थापन र दिगो विकासमा लैङ्गिक समावेशीकरणका
सफल अभ्यासहरू - सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल (नेपाली) ।
काठमाडौं: ईसिमोड ।

प्राकृतिक श्रोतको व्यवस्थापन र दिगो विकासमा लैङ्गिक समावेशीकरणका सफल अभ्यासहरू सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल
हिमवन्ती नेपाल
अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र
डब्लु डब्लु एफ नेपाल
व्यावहारिक विज्ञान तथा प्रविधि अनुसन्धान केन्द्र
२०७७

जितेन्द्र बज्राचार्य

प्रदेश सरकार
सुदूरपश्चिम प्रदेश

निजी सचिवालय
मा. मन्त्री माया भट्ट
उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय
धनगढी, कैलाली, नेपाल

पत्र संख्या :
चलानी नम्बर :

मिति : २०७७।११।१९

सन्देश

सुदूरपश्चिम प्रदेश प्राकृतिक श्रोतसाधनमा सम्पन्न छ । यहाँ को आधा भन्दा वढी भू-भाग वनले ढाकिएको छ । भौगोलिक हिसावले पनि समतल तराई देखी अपी, साइपाल जस्ता उच्च हिमाली भू-भाग पनि यहाँ पर्दछन । प्राकृतिक सम्पदाको धनी यस प्रदेशका विभिन्न गतिविधीहरू समावेस गरी “प्राकृतिक श्रोतको व्यवस्थापन र दिगो विकासमा लैगिक समावेशिकरणका सफल अभ्यासहरू” नामक पुस्तिका प्रकाशन हुने कुराले म खुसी छु । समग्र प्रदेशको विकासमा यहाँ रहेको प्राकृतिक सम्पदा संरक्षण र प्रवर्द्धनले ठुलो सहयोग पुग्नेमा म आशावादी छु ।

यस प्रदेशको कुल जनसंख्या २५ लाख भन्दा वढी छ र जसमध्ये ५२ प्रतिशत महिला छन । अन्य प्रदेशहरूको तुलनामा सुदूरपश्चिम प्रदेशमा थुप्रै समाजिक तथा आर्थिक विकास सुचकाँकमा पछि परेको छ । यस प्रदेशका एक तिहाई भन्दा वढी मानिस गरीबीको रेखा मुनी बाँचिरहेका छन । प्राकृतिक श्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन गरेर जन समुदायहरूको सामाजिक-आर्थिक स्तर उकास्न सहयोग पुग्नेमा दुई मत छैन ।

यस पुस्तिकामा समावेस गरिएका सफल अभ्यासहरूमा महिलाहरूले प्रभावकारी ढंगले प्राकृतिक श्रोत संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्न सक्षम छन भन्ने कुरा प्रमाणित गरेका छन् । सफल अभ्यासहरूको अभिलेखिकरण तथा प्रकाशन बाट ज्ञान तथा सिकाईको समेत आदान प्रदान हुनेछ । अन्तमा यो पुस्तक प्रकाशनमा संलग्न टीमलाई धन्यवाद सहित लक्ष्य प्राप्तीको लागी हार्दिक शुभकामना ।

माया भट्ट
मन्त्री

जितेन्द्र बज्राचार्य

विषय सूची

पेज iii

सन्देश

पेज १-२

परिचय

पेज ३-१०

भाग १: प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापनमा महिलाहरूको भूमिका

१. महिला तथा सीमान्तकृत समुदायको सहभागितामा स्थानीय विकास योजना निर्माण र कार्यान्वयन
२. वन संरक्षण र वैकल्पिक आम्दानीमा प्रगति सामुदायिक वनको सफलता
३. समानुकूलन खेती प्रणालीमा महिला सशक्तिकरण

पेज ११-२०

भाग २: महिला तथा गरिबको आर्थिक अवस्था सुदृढीकरणमा स्थानीय श्रोतको प्रयोग

१. सुखी पारिवारिक जीवनको मन्त्र वित्तीय साक्षरता
२. महिला लक्षित हरित उद्यम

३. उद्यमशिलतामा गरिबको, महिला, र समावेशी समाज तर्फको पाइला

४. प्राकृतिक श्रोतमा निर्भर विपन्न परिवारलाई लघु उद्यम स्थापनामा सहयोग

पेज २१-२७

भाग ३: प्राकृतिक श्रोत अनुसन्धान र संरक्षणमा महिला सहभागिता

१. मुक्त कर्मैया महिलाको अगुवाइमा विजयसाल संरक्षण र आयआर्जन
२. वन्यजन्तु अनुसन्धान तथा संरक्षणमा महिला
३. अशक्तता भएका महिलाहरू संरक्षणमा

पेज २८

अन्तमा

पेज २९

सन्दर्भ सामाग्री

परिचय

मार्च ८ अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस हो । संसारभरका महिलाहरूका निम्ती विशेष दिन, अधिकार प्राप्तीका लागि उत्प्रेरित गर्ने दिन । १९९१ औं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवससम्म आइपुग्दा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा उल्लेख्य उपलब्धीहरू प्राप्त भएका छन् । नेपालको संविधान २०७२ ले राज्य संरचनाहरूमा महिला प्रतिनिधित्व र अन्य हकहरूको नीतिगत व्यवस्था नै गरेको छ । उनीहरूको सामाजिक भूमिका, चेतनास्तर, नेतृत्व विकास र आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याइ समावेशी समाजको निर्माण गर्न गरिएका प्रयासहरूले सफलताहरू पाउने क्रम जारी छ । यस सम्बन्धी निरन्तर गरिएका प्रयासहरूमा नेपाल सरकारको साथै विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरूको उल्लेखनीय भूमिका रहँदै आएको छ ।

नेपाल भौगोलिक विविधता सँगै प्राकृतिक श्रोत साधनमा सम्पन्न छ । प्राकृतिक श्रोत साधनको संरक्षण, व्यवस्थापन र प्रयोगमा महिलाहरू बढी जिम्मेवार भएको पाइन्छ । तर त्यस सम्बन्धि योजना तर्जुमा र निर्णय प्रकृत्यामा भने महिलाको सहभागिता न्यून हुनुले प्राकृतिक श्रोतको दिगो व्यवस्थापन र आर्थिक विकासको उद्देश्यमा अपेक्षित नतिजाहरू प्राप्त गर्न कठिनाई भैरहेका महसुस गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसकै सन्दर्भमा विभिन्न संघसंस्थाहरूबाट लैङ्गिक समानता र समावेशी विकासका लागि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा गरिएका उदाहरणीय प्रयासहरू समावेश गरी यो पुस्तिका प्रकाशन गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्रको कैलाश पवित्र भू-परिधि संरक्षण तथा विकास पहल, डब्लु.डब्लु.एफ नेपाल, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल, र हिमवन्ती नेपालको पहलमा महिला सशक्तीकरणको क्षेत्रमा भएका राम्रा प्रयासहरूलाई यसमा समावेश गरिएको छ । यी प्रयासहरूलाई मुख्यतः तीन भागमा प्रस्तुत गरिएको छः

भाग १: प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापनमा महिलाको सफल भूमिका

भाग २: महिला तथा गरिबको आर्थिक अवस्था सुदृढीकरणमा स्थानीय श्रोतको प्रयोग

भाग ३: प्राकृतिक श्रोत अनुसन्धान र संरक्षणमा महिला सहभागिता

जितेन्द्र बज्राचार्य

सुदूरपश्चिमका सफल अभ्यासका नक्शा

 प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापनमा महिलाहरूको भूमिका

 महिला तथा गरीबको आर्थिक अवस्था सुदृढीकरणमा स्थानीय श्रोतको प्रयोग

 प्राकृतिक श्रोत अनुसन्धान र संरक्षण महिला सहभागिता

जितेन्द्र बज्जाचार्य

भाग १

प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापनमा
महिलाको सफल भूमिका

१. महिला तथा सीमान्तकृत समुदायको सहभागितामा स्थानीय विकास योजना निर्माण र कार्यान्वयन

सन्दर्भ

हाम्रो देशको ग्रामिण जनजीवन मुख्य रूपमा प्राकृतिक श्रोतहरूमा निर्भर रहदै आएको छ । श्रोतहरूको संकलन, प्रयोगमा महिलाहरूकै भूमिका मुख्य रहने गरेको छ । तर यसको प्रयोग, संरक्षण तथा व्यवस्थापनका योजना निर्माणमा उनीहरूको भूमिका समावेशी रहेको पाइदैन । यसका योजना निर्माणकर्ता मुख्यतः पुरुष मात्र रहेको अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन महिला र सीमान्तकृत समुदायकै सहभागितामा उनीहरूका आवश्यकता पहिल्याउँदै योजना बनाउने कार्यको थालनी सुदूरपश्चिम प्रदेशको हिमाली गाउँपालिकाहरू साईपाल (बझाङ) र ब्याँसबाट (दार्चुला) शुरु गरिएको छ ।

सफल अभ्यासहरू

पितृसत्तात्मक रहेको हाम्रो समाजमा महिलाहरूको भूमिका निर्णायक तहसम्म पुर्‍याउन विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आइरहेका छन् । लैङ्गिक समावेशीताले विभेदहरूको अन्त्य गर्ने र समाजको दिगो विकासमा सकारात्मक योगदान गर्ने विश्वास अनुरूप सबै क्षेत्रहरूमा समावेशीता कार्यान्वयन गराउन राज्यले संवैधानिक तवरले नै महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गरेको छ । यस पवित्र उद्देश्यलाई विभिन्न संघ संस्थाहरूले मुख्य उद्देश्य बनाउँदै आफ्ना कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहेका छन् । प्रकृति र प्रयोगकर्ताको सम्बन्ध अटुट रहेको छ । महिला र पुरुषको आर्थिक तथा सामाजिक

विकासका लागि प्राकृतिक श्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापनको आवश्यकता महसुस गरी त्यसमा महिला, गरीब तथा पिछ्छडिएका जातिको समतामुलक पहुँच सुनिश्चित हुनेगरी पञ्चवर्षिय कार्ययोजना तयार पारिएको छ । लैङ्गिक दृष्टिकोणले नियमित उपभोग्य र आर्थिक महत्वको आधारमा प्राकृतिक श्रोतहरूको पहिचान, प्राथमिकिकरण, चुनौतीका विश्लेषण र प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन कार्ययोजना निर्माण यसको मुख्य विशेषता रहेको छ ।

यस कार्यमा समावेशी प्रतिनिधित्व सहितको ५ दिने तालिमको व्यवस्था गरिएको र प्रदेश-गाउँपालिकाका प्रतिनिधिहरू, दलित प्रतिनिधि, शिक्षक, कर्मचारी, सामुदायिक वनका प्रतिनिधि, पत्रकार, राजनैतिक दलका प्रतिनिधि लगायतको सहभागिता रहेको थियो । तालिममा प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धि विषयहरू मुख्य रहेको पाइएको छ । साथै तालिमले यस सम्बन्धि नीतिगत व्यवस्था र प्रकृयाहरू बारे जानकारी गराउन सफल भएको थियो । यस कार्यक्रमले कृषि, वन, पानी, पशुपालन, उर्जा र जडिबुटीका क्षेत्रलाई पहिचान गरी प्राथमिकिकरण पनि गरेको थियो । उक्त तालिम अवधिभरमै महिलाहरूमा खुलेर आफ्ना धारणा राख्ने क्षमताको विकास भएको देखिएको थियो ।

निष्कर्ष

यसरी गरिएको कार्यक्रमले महिला तथा विपन्न समुदायमा प्राकृतिक श्रोत सम्बन्धी चेतनाको अभिप्रेरणा जगाउँदै सो सम्बन्धि आवधिक योजना निर्माण गर्न समेत सफल भएको देखिन्छ । आफ्नै सहभागितामा आफ्नै लागि योजनाहरू बनाउँदा अपनत्व बढ्ने निश्चित नै छ । यस योजना निर्माण प्रकृयालाई सिकाइ सँगै परिमार्जित गर्दै जाँदा उत्कृष्ट योजना निर्माण विधिको विकास हुने देखिन्छ ।

“ मेरो गाउँको म थोरै शिक्षित दलित महिला मध्येको एक हुँ, यो भन्दा अगाडि, यसरी कहिले योजना निर्माण प्रकृयामा भाग लिएको थिईन । हाम्रो मागाहरू पनि यस योजनामा समावेश भएको देखेर खुशी भएको छु ”

रत्न पार्कि, सहभागी,
प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन योजना
निर्माण तालिम, दार्चुला

जितेन्द्र बज्राचार्य

२. वन संरक्षण र बैकल्पीक आम्दानीमा प्रगति सामुदायिक वनको सफलता

सन्दर्भ

कञ्चनपुरको शुक्लाफाँटा नगरपालिका वडा नम्बर ८ बेलडाडीमा रहेको प्रगति महिला सामुदायिक वन २०६६ सालमा समूहलाई हस्तान्तरण भएको हो । यो सामुदायिक वन २६२.६६ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ । उपभोक्ताहरूको घरधुरी संख्या २१५ रहेको छ । चरिचरन, काठ दाउरा र चोरी निकासी यस सामुदायिक वनमा रहेको मुख्य समस्या हुन् ।

सफल अभ्यासहरू

वनको दिगो व्यवस्थापन र उपयोगमा देखिएको समस्या समाधान गर्न महिलाहरूले निकै मेहनत गरेका छन् । दिगो व्यवस्थापनका उपायहरूमा

वृक्षारोपण, नियमहरूको व्यवस्था र पालनमा कडाइ साथै वैकल्पीक आय आर्जनका तरीकाहरू अपनाइएका छन् । महिलाहरूले समूहहरू बनाएर पालै-पालो वन गस्ती गर्छन्, जस्ले गर्दा चरिचरन र चोरी निकासी नियन्त्रण भएका छन् । यस्तै फेकोफन र ताल कार्यक्रमको सहयोगमा सामुदायिक वनमा भएका विजयसाल संरक्षण र नयाँ विरुवा रोपेर हुर्काउने काम भइरहेको छ । यसका अलावा वनको खाली क्षेत्रमा अन्य प्रजातिका विरुवा रोपण, वन संरक्षणका लागि जनचेतना जगाउने, तार बार लगाउने, भाडी सफाई गर्ने र अग्निरेखा निर्माणको काम पनि महिलाहरूकै सक्रियतामा भएको छ ।

समूहले आयआर्जनका लागि उद्यमशिलताको अवधारणा अनुसार काम गर्दै आएको छ । महिलाहरूले जडिबुटी प्रशोधन उद्योग नै सञ्चालन गरेका छन् । सामुदायिक वनको एक विघा क्षेत्रफलमा मेन्था, असारे, लेमनग्रास जस्ता जडिबुटीजन्य घाँसहरू रोपिएको छ । त्यसको प्रशोधन गरेर तेल निकाल्ने गरिएको छ । असारेको तेल शौचालय सफाईमा प्रयोग हुन्छ भने मेन्था, लेमनग्रास लगायतको तेल बास्नादार अत्तर बनाउन तथा दुखाई कम गर्ने तेल बनाउन प्रयोग गरिन्छ । यसरी जडिबुटी प्रशोधन उद्योग सञ्चालनबाट बर्षमा २ लाख सम्म आम्दानी हुने समूहले जनाएको छ । उद्यमशिलताको काममा २१५ जना महिलाहरू १५ जनाको समूह बनाएर संकलन, प्रशोधन र बिक्री गर्ने काममा संलग्न छन् । उनीहरूले गरेको कामबाट हुने वार्षिक आम्दानीको १५ प्रतिशत उपभोक्ता समूहलाई दिने र अरु आम्दानी महिलाहरूले राख्ने गरेकोले आत्मनिर्भर बन्न धेरै सहयोग पुगेको छ । आफ्नै पौरखले सामुदायिक वनबाट आम्दानी गर्न थालेपछि महिलाहरूले आफूलाई अत्यावश्यक पर्दा श्रीमान् तथा परिवारका सदस्यहरूसँग पैसा माग्नु परेको छैन । बरु बालबच्चाको पढाई खर्च तथा सामान्य किनमेलमा आफ्नै पौरखको रकम प्रयोग गर्न पाएका छन् ।

माछापालनका लागि पोखरी निर्माण भैसकेको छ । त्यहाँ ३ हजारभन्दा धेरै माछा पाल्ने र थप आम्दानी गर्ने योजना समूहका महिलाहरूको छ । आम्दानीका अरु बाटाहरू खोज्ने, महिलाहरूलाई नेतृत्वमा अधि बढाउने योजना पनि समूहले बनाएको छ ।

काठ दाउरा चोरी हुने समस्या पूर्ण नियन्त्रण हुन सकेको छैन । समस्याहरूसँग जुध्दै अधि बढ्ने र सहकार्यमा काम गर्ने योजना समूहको छ । त्यसका लागि फेकोफन, वन डिभिजन कार्यालय, स्थानीय तह तथा अन्य सरोकारवाला संघसस्था र निकायहरूसँग समन्वय गर्दै अधि बढ्ने योजना समूहले बनाएको प्रगति महिला सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहकी पूर्व सचिव कमला साउदले जानकारी दिनुभयो ।

निष्कर्ष

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालले नेतृत्व विकास, लेखा व्यवस्थापन, महिला सशक्तिकरण जस्ता तालिम सञ्चालन गरेपछि महिलाहरूमा धेरै राम्रो जागरण आएको छ । जनचेतनामा वृद्धि भएको छ । उनीहरू आत्मनिर्भर र सक्षम हुँदै गएका छन् । प्रगति महिला सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गठन भएपछि वन संरक्षण त भएको छ नै, सामाजिक र आर्थिक रुपमा महिलाहरू अधि बढेका छन् भने वनको दिगो व्यवस्थापनमा विशेष योगदान गरेका छन् । सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालको उत्प्रेरणा र सहयोगले घरबाट बाहिर निस्कन समेत नखोज्ने महिलाहरू अहिले खुलेर आफ्ना कुरा राख्न सक्ने भएका छन् । उनीहरूको नेतृत्व विकास भएको छ । आम्दानी गर्न थालेका छन् । त्यतिमात्रै हैन, आगामी दिनमा विजयसालको काठबाट थप आम्दानी गर्ने योजना बनाएका छन् ।

३. समानुकूलन खेती प्रणालीमा महिला सशक्तिकरण

सन्दर्भ

घर र खेतबारीको दैनिक व्यवस्थापनमा मुख्य भूमिका महिलाको हुने भएता पनि श्रोत व्यवस्थापनका निर्णयका बेला महिलाहरूलाई खासै महत्व दिइदैन । त्यसैमा पनि थोरै मात्र जमीन हुने र त्यसमा राम्रो उत्पादन पनि नहुने पहाडी किसानी महिलाहरूका दुःखलाई शिक्षाको अभाव, जमिनको स्वामित्व नहुनु र श्रोतमा सिमित मात्र पहुँच हुनाले स्वनिर्णय लिने क्षमता कम देखिन्छ । यस सन्दर्भमा समाजमा पछाडी रहेका महिलाहरूकै सहभागितामा जलवायु अनुकूल सहितको कृषि कार्यलाई अगाडी बढाउनु चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

सफल अभ्यासहरू

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ईसिमोड) को पर्वतीय क्षेत्र समानुकूलनका उपाय कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य परम्परागत ज्ञान सीपमा आधारित उपायहरूको वैज्ञानिक अनुसन्धान गर्दै, भूगोल सुहाँ उदो सरल तथाकिफायती प्रविधी मार्फत सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय प्रभावहरूमा कमी ल्याउनु हो । जलवायु अनुकूलन उपायहरूलाई स्थानीय क्षेत्रमा प्रयोग गरी नतिजा पाउन ईसिमोड र वातावरण तथा कृषि नीति अनुसन्धान प्रसार एवम् विकास केन्द्र (सिप्रेड) भागेश्वर गाउँपालिकाको बैडुग्रा ४ मा महिला समूह गठन गरी कार्यक्रम संचालन गरिएको छ ।

इरिका उदास

यहाँका महिलाहरूको सकृय सहभागीतामा सुरक्षित खाद्यान्न उत्पादनकालागि जैविक मल तथा विषादी, गोठ सुधार, बाली चक्र प्रणाली, पानीको उचित व्यवस्थापन जस्ता जलवायु अनुकुलन प्रविधिहरूको उपयोग गरिरहेको छ । यसमा महिलाहरूको इच्छालाई जागरूक बनाउन उनीहरूकै सहभागीतामा गाउँमै प्रविधिहरूको अनुसन्धान र प्रदर्शन गरिएको छ । एकिकृत वाली संरक्षणका तालिममा सहभागीताले महिलाहरूको उत्साहलाई भन्ने बढाउन सफल भएको छ । तालिम मार्फत गोठको व्यवस्थापन, भोलमल तयारी, जैविक खाद्य तयारी, करेसाबारी सुधार तथा पानीको उचित व्यवस्थापनका लागि मल्लिङ्ग, थोपा सिंचाइ, माटोले बनेका साना पोखरीमा पानी जम्मा गर्न सिकाइएको छ । अभ्यास सहितका सिकाइहरू पछि समूहका महिलाहरूले व्यावहारिक रूपमा नै यसलाई अपनाउन थालेका छन् । यसरी गरिएको सुरक्षित खेती पछि उत्पादन समेत वृद्धि भएको पाइएको छ । एकिकृत वाली संरक्षणको तरिका अपनाइ आफैले बनाएको भोलमल, जैविक खाद्य प्रयोग गर्दै मल्लिङ्ग विधि अपनाउँदा रासायनिक मल र किटनाशक औषधीमा हुने खर्च जोगिएको छ । साथै पानीको उचित व्यवस्थापनको विधिबाट महिलाहरूले काम गर्ने समयमा पनि बचत भएको छ ।

कृषिमा सरल प्रविधिको सहभागीतात्मक सिकाइ सँगै समूहका महिलाहरूलाई क्षमता अभिवृद्धिका तालिम, बचत तथा सहकारी सम्बन्धी तालिमहरू पनि दिइएको छ । समूहका सदस्यहरूले मासिक बचत पनि शुरू गरेका छन् । साथै बजार मुल्य बारे जानकारी लिन, मौसम बारे पूर्व जानकारी थाहा पाउन सूचना प्रविधिको प्रयोग शुरू गराइएको छ । आफ्ना उत्पादनको राम्रो मूल्य पाउनका लागि महिलाहरूले मोलतोल गर्ने गरेका छन् । यसले नेतृत्वदायी भूमिका बढ्दै गएको महसुस गर्न

सकिन्छ भने बचत र लगानीको काम गर्न सकिन्छ भन्ने भनाइले आत्मविश्वास पनि बढेको पाउन सकिएको छ ।

निष्कर्ष

ग्रामिण समाजमा गरिने परम्परागत खेतिपातीमा मुख्य भूमिका महिलाहरूको हुने गरेको पाइन्छ । निर्वाहमुखि यस्ता कृषि विधिमा परिवर्तन ल्याउन उनीहरूलाई नै अगाडि सार्दा सफलता मिल्ने कुरालाई पर्वतीय क्षेत्र समानुकूलनका उपाय कार्यक्रमले प्रमाणित गरी देखाउन सकेको छ । यो विधिले उत्पादन बढाउनुका साथै महिलाहरूको क्षमता वृद्धि गरी लैङ्गिक समावेशी समाज निर्माणमा र पर्यावरणीय सन्तुलनमा योगदान गर्न सक्ने पनि रहेछ । जलवायु परिवर्तनको उच्च जोखिममा रहेको हाम्रो देशले यस प्रकारको सरल तथा किफायती कृषि प्रविधिलाई अपनाउनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

इरिका उदास

जितेन्द्र बज्जाचार्य

मुना थापा

भाग २

महिला तथा गरिबको आर्थिक अवस्था
सुदृढिकरणमा स्थानीय श्रोतको प्रयोग

१. सुखी पारिवारिक जीवनको मन्त्र वित्तीय साक्षरता

सन्दर्भ

आम्दानीको सहि व्यवस्थापनले वर्तमानको खर्च धान्न सहजता प्रदान गर्नुको साथै भविष्यका आर्थिक जोखिम घटाई सुखी र खुशी पारिवारिक जीवनयापन गर्न पनि सहयोग गर्दछ । ईसिमोडले सन् २०१८ मा गरेको एक अध्ययनबाट ईट्टाभट्टामा ज्यालादारीमा काम गर्ने कामदारहरूको बर्षेभरी काम नहुने, काम गर्दाको आम्दानी त्यसै समय आवश्यक क्षेत्रका साथै फजुल खर्च गर्ने र बचत नगर्ने गरेको पाइयो । उद्योग ६ देखि ९ महिना सम्म मात्र संचालन हुने र बाँकी समयका लागि काम वा रोजगारीका लागि अन्य अवसर नखोज्ने देखियो । आम्दानीका अन्य विकल्पहरू नदेखेका कामदारहरूले अग्रिम पैसा लिएर सदुपयोग गरेको पाईएन । यिनै कामदारका आम्दानीलाई व्यवस्थापन गरी सहज जीवनयापनमा सहयोग गर्न, वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी तालिम संचालन गरियो ।

सफल अभ्यासहरू

जानेर वा थाहा पाएर गरिएको आर्थिक कारोवार नै वित्तीय साक्षरता हो । मानिसहरूले व्यक्तिगत, घरायसी र सामूहिक रूपमा गर्ने व्यवस्थित आर्थिक कारोवार वित्तीय साक्षरता हो । यसमा व्यक्ति-व्यक्ति बीच लिखित वा अलिखित तथा संस्थासँग व्यक्तिले गर्ने लिखित आर्थिक कोरोबार पर्छ । आर्थिक लेनदेन मात्र नभई विश्वासिलो कानूनी आधार, जोखिम व्यवस्थापन र साझा निर्णयबाट स्पष्ट लक्ष्य हासिल गरी भविष्यको लागि बलियो आर्थिक आधार तयार गर्नुलाई वित्तीय साक्षरता भनिन्छ ।

वित्तीय साक्षरताको यसै अभियान अन्तर्गत ७ वटा नमुना ईट्टा उद्योगका १९४ जना महिला र पुरुष कामदारहरूलाई यस सम्बन्धि तालिममा सहभागी गराईएको थियो । तालिमले पारिवारिक

सुगत बज्राचार्य

अवधारणालाई आत्मसाथ गर्दै विवाहित भए दुबै श्रीमान श्रीमती सहभागी गरिएको थियो । त्यस्तै महिला, पुरुषहरूको सहभागीतामा वित्तीय साक्षरताका नियमहरूका बारेमा बताउँदै आम्दानी, खर्च, बचत र लगानीका बारेमा विस्तृत छलफल गरिएको थियो । सहभागीहरूलाई दिनको तीन घण्टाका दरले तीन दिनसम्म लगातार खर्च घटाउने तथा आम्दानी, बचत र लगानी बढाउने तरिकाहरूका साथै लगानीमा जोखिम व्यवस्थापनका लागि बिमा योजनाका बारेमा छलफल गरिएको थियो ।

यसैक्रममा सुदूरपश्चिम प्रदेशको कञ्चनपुर जिल्ला स्थित बजरङ्गी ईट्टा उद्योगमा तीन दिने वित्तीय साक्षरता तालिमको आयोजना गरिएको थियो । उक्त तालिममा ३ महिला र १३ पुरुष गरी जम्मा १६ जना कामदारहरूको सहभागिता रहेको थियो । सहभागीहरूसँग पैसा कहाँ बाट आउँछ र कहाँ जान्छ भनेर सोधिएको थियो । सहभागीहरूका पैसा आउने बाटो एउटै देखिए भने पैसा जाने बाटाहरू धेरै थिए । पैसा खर्च भएर जाने बाटाहरू मध्येमा पनि ६ वा ७ वटा त फजुल खर्चका थिए । सहभागीहरूलाई आम्दानी र खर्चका बारेमा छलफल गरी आम्दानी बढाउने र खर्चलाई दुई भाग - आवश्यक र फजुल खर्चमा छुट्याएर हेर्ने बारेमा जानकारी दिइएको थियो । बचत र लगानीका बारेमा छलफल गरि सहभागीहरूलाई बचत कसरी गर्ने ? कहाँ गर्ने ? र लगानी कस्तो क्षेत्रमा गर्नु पर्छ त्यसका लागि बजेट कसरी बनाउने ? भन्ने बिषयमा पनि सिकाइएको थियो । लगानीको जोखिम कम गर्न बिमाको आवश्यकता र यसको सुविधाका बिषयमा छलफल गरीएको थियो ।

निष्कर्ष

जुनसुकै वर्गका मानिसहरूलाई पनि वित्तीय ज्ञान, सिप र अवधारणाका बारेमा राम्रो जानकारी हुनु आवश्यक छ । स्थानीय स्तरमा वा उद्योग भित्र नै वित्तीय साक्षरताको अवधारणालाई कुनै माध्यमबाट स्थापित गर्न सकियो भने क्रमश सबै कामदारहरूले यसको फाइदा लिन पाउने छन् र दुःख गरेर कमाएको थोरै पैसालाई सहि सदुपयोग गरी आर्थिक रूपमा सबल बन्ने मौका मिल्नेछ ।

“ पैसाको बचत कसरी गर्ने भनेर सिकाएको राम्रो लाग्यो, आम्दानीबाट दुई तीन हजार जती बचत गर्ने भनेर सोचेको छु । आफुले बचत गरिरह्यो भने आपत विपतमा चाहिँदा अरुसँग ऋण लिनु पर्दैन । ”

मीना विश्वकर्मा,
सहभागी, वित्तीय साक्षरता तालिम,
कञ्चनपुर

२. महिला लक्षित हरित उद्यम

सन्दर्भ

हरित उद्यमहरूले समुदायको आयआर्जनको साथै संरक्षणमा पनि टेवा पुराउने भएकोले संरक्षणमुखी संस्थाहरूले यसको प्रवर्धनमा हातेमालो गरिरहेका छन्। ग्रामीण समाजका महिलाहरूले घरको काम र खेतीपातीमा धेरै समय दिनु पर्ने अवस्था रहिरहेको छ। पुरुष सरह जीविकोपार्जनका अवसरहरूका लागि घर बाहिर निस्कन सक्ने परीस्थिति महिलाहरूको छैन न त उद्यमशिलताका लागि अवसर पाउन सकेका छन्। देशमै उद्योगको विकास राम्ररी हुन नसकेको अवस्थामा महिलाहरूलाई उद्यमी बनाउने काम सजिलो छैन। अझ स्थानीय प्राकृतिक श्रोतमा आधारित रहेर महिलाहरूका इच्छा र क्षमता

अनुसारका उद्यम विकास गर्न धेरै कठिन देखिन्छ। यी कुराहरूलाई मध्यनजर गर्दै तराई भू-परिधि कार्यक्रमले विभिन्न स्थानमा महिलाहरूसँगै छलफल गरी उनीहरूको इच्छा, क्षमता र स्थानीय बजार पनि भएको उद्यमहरूको थालनी गरेको छ।

सफल अभ्यासहरू

यस्तै एक उदाहरणीय प्रयास (लम्कीचुवा नगरपालिका, कैलाली, सुदुर पश्चिम प्रदेश) कर्णाली जैविक मार्गमा रहेका २२ मुक्त कर्मैयाका लागि गरिएको छ। यहाँका प्रत्येक घरधुरीसँग २ देखि ५ कठ्ठा सम्मको मात्र घर जग्गा भएको र आफ्नै जग्गामा उब्जाइएको अनाजले वर्ष भरि खान नपुग्ने

मुना थापा

हुँदा घरका सदस्यहरूले मजदुरी गर्नुका साथै वन पैदावारमा मात्रै आश्रित हुनु परेको थियो । कम जग्गा भएतापनि बढि भन्दा बढि आम्दानी गर्नका लागि उनीहरूको रोजाइमा व्यवसायीक प्राङ्गारिक च्याउ उत्पादन लगायत अन्य तरकारी खेती परेको थियो । प्राकृतिक श्रोत माथिको निर्भरता र गरीबीलाई कम गर्न हाल ती महिलाहरूले औसतमा महिनाको ३० हजार रुपैया कमाइरहेका छन् भने एक मौसममा ४० देखि ५० हजार सम्मको च्याउ बेचिरहेका छन् । आउने दिनहरूमा यी महिलाहरूले संगठित भई अबै ठूलो रुपमा च्याउ तथा तरकारी उद्यमलाई लाने सोच बनाइरहेका छन् ।

यसै गरी कञ्चनपूरको कृष्णपुर नगरपालिकामा (कृष्णपुर नगरपालिका, कञ्चनपुर जिल्ला सुदुरपश्चिम प्रदेश) अम्रिसो भएको सामुदायिक वनमा महिलाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै कुचोको उद्यम सुरुवात गरिएको छ । यहाँका महिलाहरूले

वर्षमा १ लाख कुचो उत्पादन गर्ने लक्षका साथ अगाडि बढिरहेका छन् । स्थानीय श्रोत तथा बजार भएको र आफै केहि गरौं भन्ने सोच भएका महिलाहरू विशेष उत्साहित छन् र आउँदा दिनहरूमा उद्यमशिलताका अन्य पाटाहरूमा आफ्नो क्षमता अभिवृद्धि गरी प्रभावकारी उद्यमी बन्न चाहन्छन् ।

निष्कर्ष

संरक्षणमा महिलाहरूको योगदान उल्लेखनीय छ र महिलाहरूलाई यस योगदानसँग उनीहरूको आयआर्जन तथा उद्यमशिलतामा पनि सँगसँगै लैजान सकियो भने उनीहरू आत्मनिर्भर हुनुका साथै उनीहरूको संरक्षण जीवन शैलीमा पनि बिस्तारै परिवर्तन आउन सक्छ । यसले गर्दा आर्थिक, सामाजिक तथा वातावरणीय रुपमा सन्तुलित तथा दिगो समाज निर्माणमा सहयोग पुग्न जाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

मुनी थापा

३. उद्यमशिलतामा गरिब र महिला, समावेशी समाज तर्फको पाइला

सन्दर्भ

ग्रामीण जनजीवनको मुख्य आधार नै स्थानीय प्राकृतिक श्रोत हो । परम्परागत तरिकाले सामान्य रुपमा प्रयोग हुँदा आर्थिक महत्व रहेका श्रोतहरु पनि जीवन गुजारामा मात्रै सिमित भई रहेका छन् । यस्ता मूल्यवान हुन सक्ने वस्तुहरुका बारे जानकारी लिई उत्पादन र गुणस्तरमा वृद्धि गर्दै बजारीकरण गर्ने कुरा चुनौतीपूर्ण हुन्छ । हिमाली भेगमा पाइने अल्लो यस्तै आर्थिक मूल्य भएको एक वनस्पतीलाई आधार मानेर कैलाश पवित्र भू-परिधि संरक्षण तथा विकास पहलले, दार्चुला जिल्लाको नउगाड गाउँपालिकामा महिला तथा गरीबहरुको जीवनस्तर उकास्ने उद्देश्यले परियोजना संचालन गरिएको थियो ।

सफल अभ्यासहरु

परापूर्वकाल देखि नै प्रयोग हुँदै आएको अल्लो मुख्य रुपमा धागो निकाल्न प्रयोग हुन्छ । राम्रो रेशा दिने यस विरुवाको कुशल प्रयोग र यसबाट उत्पादित वस्तुहरुको बजार व्यवस्थापन गरी मूल्य श्रृंखलामा जोडींदा राम्रो मूल्य पाउन सक्ने अध्ययनहरुले देखाएका छन् । स्थानीय उत्पादनले आधुनिक बजारसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने बनाउन उत्पादनमा सुधार र वृद्धिका लागि महिलाहरुलाई दिगो संकलन, प्रशोधन र उत्पादनका तरिकाहरु सिकाइएको थियो । बजार विस्तारका लागि निजी क्षेत्र सँग समन्वय गरिएको थियो । यसले गर्दा धागोको गुणस्तर सुधार हुनुका साथै ठुलो परिमाणमा उत्पादन हुन पुगेको थियो ।

कलश शाक्य

उत्पादन बढे सँगै सन् २०१६ मा कैलाश भू-परिधि संरक्षण तथा विकास पहल, सबा-नेपाल र नउगाड समुदायको सहयोगमा भूमिराज अल्लो प्रशोधन तथा संकलन केन्द्रको स्थापना गरी समुदायकै उद्योगको रूपमा दर्ता गरियो । उत्पादनहरू बिक्री हुन थाले सँगै समुदायका अन्य व्यक्तिहरूमा पनि यसको प्रभाव पर्नगई, स्थापना समयमा २३ सदस्य रहेको यस संस्थामा एक वर्ष पछि नै ८२ जना थपिएको थियो । महिला सदस्यको संख्या भने ६९ पुगेको थियो । १५० घरहरूले अल्लो प्रशोधन कार्यबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा फाइदा लिएका छन् । सन् २०१७ देखि यो संस्था स्वतन्त्र रहेर काम गर्न थालिसकेको छ । सबा-नेपालले उत्पादित सामाग्री किन्ने जिम्मेवारी पक्का गरेसँगै बजार खोज्ने झन्झट हट्नुका साथै त्यसमा लाग्ने खर्चको बचत भई समूहको आम्दानी थप बढेको छ ।

महिलाहरूले सिलाईकटाइको कामबाट कमाएको आम्दानीले घरखर्च चलाउन राम्रो सहयोग गरेको छ । २५ जना महिलाहरूले अल्लोमा आधारित अन्य साना उद्यमहरूको शुरुवात गरिसकेका छन् । यसरी पैसा कमाउन सार्है सिमित मौकाहरू भएको अवस्थामा निकै नै परिवर्तनहरू भएका छन् ।

निष्कर्ष

स्थानीय श्रोतहरूबाट मूल्यवान वस्तुको पहिचान गरी श्रृंखला विधी अपनाउँदा उद्यमशिलता विकास हुनगई आम्दानीका अवसरहरू सृजना गर्न सकिन्छ भन्ने सफल उदाहरण भएको छ । यस उद्यमशिलता बाट महिला तथा गरीबहरूले आम्दानीको भरपर्दो श्रोत पाउन सफल भएका छन् । यसरी स्थानीय श्रोतको प्रयोग गरी उद्यमको विकास गर्दा दिगो व्यवस्थापनमा ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ ।

जितेन्द्र बज्राचार्य

राजेन्द्र शाक्य

४. प्राकृतिक श्रोतमा निर्भर विपन्न परिवारलाई लघु उद्यम स्थापनामा सहयोग

सन्दर्भ

शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जको सिमानासँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको दलित वस्ती (बेलडाँडी, कञ्चनपुर) गरिबीमा पिल्सीएको थियो । संरक्षित क्षेत्र सँगै रहँदा वनजङ्गलको उपयोगमा सिमीतता र वैकल्पिक आयआर्जनका उपाय नहुँदा विपन्न घरधुरीलाई दैनिक जीवन चलाउन नै मुस्किल थियो । परम्परागत सिलाई सम्बन्धी सिप हुँदाहुँदै पनि अत्यन्त गरिवीका कारण त्यसको प्रयोगबाट आयआर्जन गर्न नसकिरहेका तीन घरपरिवारलाई सिलाई सम्बन्धी समाग्री सहयोग गरेर उद्यमको विकास गरियो ।

सफल अभ्यासहरू

गरीब वस्तीका पनि अत्यन्त गरिब घरधुरी र वनमा आश्रित परिवार छनौट गरियो । उनीहरूमा रहेको सिलाईको परम्परागत ज्ञानलाई उपयोग गरी आयआर्जनको माध्यम बनाउन सो सम्बन्धी सामाग्रीहरूको सहयोग गरियो । यो सहयोगबाट सिलाईकटाइको काम व्यवसायीक हुन पुगेको छ । तराई भू-परिधि कार्यक्रम र कालिकच उपभोक्ता समितिको सहयोगमा वेलौरी न.पा. ९ र वेलडाँडी २ मा सिलाई पसल सञ्चालन गरिएका छन् । यसबाट निकुञ्ज तथा वन पैदावारमा रहेको उनीहरूको निर्भरतामा परिवर्तन भएको छ र सिलाईकटाइको आमदानीले जीवनयापनमा सहयोग

पुगेको छ । पुरुष तथा महिला दुबैको कपडा सिलाई उनीहरूले मासिक पन्ध्र हजार भन्दा बढि आम्दानी गरिरहेका छन् । अत्यन्त आफूमा भएको सिपको प्रयोग गरी गरीब र वन्यजन्तु प्रभावित क्षेत्रका बासिन्दाले यस कमाईबाट आफ्ना बाल बच्चाहरूलाई पढाई लेखाई, खाना खर्च जुटाइ रहेका छन् ।

निष्कर्ष

गरीबी र वनजङ्गलमा आश्रित घर परिवारकै सिप र चाहना बुझेर तथा वैकल्पिक आयआर्जनका माध्यमहरू विकास गरेर, प्राकृतिक श्रोत माथिको निर्भरतामा परिवर्तन ल्याउन सकिने कुरा यस कार्यक्रमले प्रमाणित गरेको छ ।

रमेश चौधरी

राजेन्द्र शाक्य

जितेन्द्र बज्जाचार्य

भाग ३

प्राकृतिक श्रोत अनुसन्धान र
संरक्षणमा महिला सहभागिता

१. मुक्त कमैया महिलाको अगुवाईमा विजयसाल संरक्षण र आयआर्जन

सन्दर्भ

पुस्तौसम्म अर्काको घरमा कमैया बस्न बाध्य नागरिकहरूलाई सरकारले मुक्तिको घोषणा गरी पुनःस्थापना गरेको थियो । त्यसैक्रममा सुदूर पश्चिमका केही मुक्त कमैयाहरूलाई कञ्चनपुरको कृष्णपुर नगरपालिकामा राखिएको थियो । मुक्ति पछिको समय, आफ्नै घरपरिवेशले दिएको खुशियालीका बीच सानो श्रोतबाट जीवनयापन गर्नुपर्ने हुँदा कमैयाहरूलाई प्राकृतिक श्रोतमा बढि नै आश्रित हुनुपर्ने परिस्थितिको निर्माण भयो । २०६५ सालको बाढीले विनाश गरेको र खुल्ला चरिचरनले बिग्रिएका वनमा भर पर्नुपर्ने अवस्थामा यसको दिगो व्यवस्थापन ठुलो चुनौती भएको थियो ।

सफल अभ्यासहरू

त्यही कृष्णपुरका मुक्त कमैया महिलाहरूको अगुवाईमा आफ्नो बसोबास क्षेत्र आसपासको वन संरक्षण गरेर जयलक्ष्मी महिला सामुदायिक वनका रूपमा विकास गरेका छन् । २०६९ सालमा समूहलाई हस्तान्तरण भएको जयलक्ष्मी महिला सामुदायिक वनले कृष्णपुर नगरपालिका वार्ड नं. २ र ५ मा मछेली नदीको वारिपारि दुवै क्षेत्रलाई जोडेको छ । १२९ हेक्टरको यस वन क्षेत्रको व्यवस्थापनमा २८९ घरधुरी आवद्ध छन् । उपभोक्ता समूहमा संरक्षणको अगुवाई थालेका मुक्त कमैया महिलाहरूले पुरुषहरूको समेत साथ लिएर वनलाई हराभरा र नमुना बनाएका छन् ।

फेकोफन

सबै उपभोक्तासँग समन्वय गरी विजयसाल संरक्षणका कार्यक्रम यहाको नमुना काम हो । यसैगरी वृक्षारोपण, र जैविक तटबन्ध निर्माणमा पनि मुक्त कमैयाहरूले उत्तिकै महत्वका साथ काम गरेका छन् । पूर्व-पश्चिम राजमार्गको किनारमा पर्ने भएकाले सामुदायिक वनलाई विजयसालबाट चिनाउन र पर्यटक आकर्षण गर्न नमूना प्लट बनाइएको छ । १० बोट पुराना रुख भएको सामुदायिक वनमा हाल प्रशस्त विजयसालका बिरुवा पुनःउत्पादन भएको छ । त्यसैले अवलोकन तथा अध्ययन गर्न आउनेहरूको संख्या बढ्दो छ । सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालको सहयोगमा आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ सालमा ३,००० विजयसालका बिरुवा रोपिएको छ । महासंघको सहयोगमा २० वटा सामुदायिक वनहरूको संलग्नतामा विजयसाल संरक्षण सञ्जाल गठन गरी वन विकास कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएका छन् । त्यस सञ्जालमा जयलक्ष्मी महिला सामुदायिक वनका महिलाहरूको भूमिका सकृय पाइएको छ । आफ्नो सामुदायिक वन क्षेत्रमा भाडी सफाई, अग्नि नियन्त्रणरेखा, बाटो निर्माण लगायतका कार्य गरेका छन् ।

वनका अभियन्ता महिलाहरूले सामुदायिक वनबाटै होमस्टे पनि चलाएका छन् । समूहमा पाँचवटा होमस्टे सञ्चालन गरिएको छ । विजयसाल संरक्षण गर्दै पर्यटन विकास गर्न होमस्टे समेत सञ्चालन भएपछि मुक्त कमैया महिलाहरूको आर्थिक अवस्थामा समेत सुधार भएको छ । होमस्टे पर्यटनबाट वार्षिक ३ लाख सम्म आम्दानी भैरहेको छ । साथै, समूहले दुना-टपरी उद्योग स्थापना गरेर महिलाहरूलाई आयआर्जनमा थप सहयोग भएको छ । यस्तै थारु संस्कृति संरक्षणका लागि परम्परागत पोशाक बुन्ने तथा सिलाई कटाई जस्ता आयमुलक तालिमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । घुम्ती

कोषबाट उपभोक्ताहरूले खेती, खुद्रा पसल सञ्चालन तथा बंगुर, कुखुरा, र बाख्रा पालनका लागि सहयोग प्राप्त गरेका छन् । वन संरक्षणका लागि आफै खट्दै आएका महिलाहरूले हेरालुसमेत राखेका छन् । यसरी विजयसाल संरक्षण र आयआर्जनमा मुक्त कमैया महिलाहरूले गरेको योगदान नमूना बनेको छ ।

निष्कर्ष

उपयुक्त सहयोग प्राप्त भएमा सीमान्तकृत समुदायले पनि प्राकृतिक श्रोत तथा संस्कृति संरक्षण गर्दै आय आर्जन गर्न सक्छन् भनेर जयलक्ष्मी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका महिलाहरूले प्रमाणित गरेका छन् । साथै, विजयसाल जस्तै कुनै विशेष प्रजातीको संरक्षण गरी दिगो उपभोग गर्दै सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरणमा सुधार गर्न सकिन्छ ।

“स्वास्थ्यका हिसाबले विजयसाल महत्वपूर्ण छ । विजयसालबाट तयार हुने काठको भाडामा राखेर पानी पिउँदा मधुमेह, शरीरको दुःखाई कम हुन्छ भने यसबाट आदिवासी जनजाति समुदायले मादल बनाउने परम्परा नै हो । तर विनाश हुँदै जाँदा पेशा नै हराएको छ । त्यसैले पनि सामुदायिक वनलाई विजयसालको माध्यमबाट चिनाउन खोजेका छौं ।”

लिला चौधरी, अध्यक्ष, जयलक्ष्मी महिला सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह

२. वन्यजन्तु अनुसन्धान तथा संरक्षणमा महिला

सन्दर्भ

रात दिन नभनी जङ्गली जनावरहरुको माझ जङ्गलमा हिड्नु पर्ने र जङ्गलमै बस्नु पर्ने भएर होला वन्यजन्तु अनुसन्धान र संरक्षण सम्बन्धी काम चुनौतीपूर्ण मानिन्छ । वन्यजन्तुको अनुसन्धान सबै का लागि चुनौतीपूर्ण हुन्छ तर जनमानसमा बसेको लैङ्गिक विभेद सोचले महिलाहरुले प्रयास पूर्व हार बेहोर्नु पर्ने हुन्छ । कहिले शारिरिक कमजोरी, कहिले सामाजिक नियम देखाउँदै महिलाले वन्यजन्तु अनुसन्धान र संरक्षण जस्तो चुनौतीपूर्ण काम गर्न सक्दैनन् वा गर्नु हुँदैन भन्ने सोचहरु व्याप्त छन् ।

सफल अभ्यासहरु

यी सोचहरुकै माझ विश्व वन्यजन्तु कोष नेपालको सहयोगमा तराई भू-परिधि कार्यक्रमले सन् २०१३ मा बाघ गणनाको लागि स्थानीय युवाहरुलाई क्यामराट्रयापिङ्ग पद्धतिबाट गरिने वन्यजन्तु अनुसन्धानमा क्षमता अधिवृद्धि कार्यक्रम गरेको थियो । त्यस अभियानमा ५ जना महिला सहभागी थिए, जस मध्ये ३ जना सुदूरपश्चिम प्रदेशको थिए । यी महिलाहरुले पुरुषहरुसँगै काँधमा काँध मिलाई धेरै महिनासम्म विभिन्न जिल्लाका जङ्गलहरुमै बास बसी बाघ गणना लगायत विभिन्न अनुसन्धानहरुमा योगदान पुऱ्याएका छन् ।

डि.ओ.एफ.सि/डब्लु.डब्लु.एफ. नेपाल

तराई भू-परिधि कार्यक्रमले अनुसन्धानका कामहरूमा उनीहरूलाई सहभागी गरिरहेको छ र क्षमता अभिवृद्धिका लागि निरन्तर अभिमुखिकरण कार्यक्रमहरू पनि गरिरहेको छ । २०१३ देखि हालसम्म बाघ गणना (२०१३, २०१८) लगायतका अन्य ३ वन्यजन्तु सम्बन्धी अनुसन्धानमा सहभागी भईसकेकी कञ्चनपुरकी थारु महिला श्रीमाया चौधरी अहिले आफ्नो गाउँमा सबै महिलाहरूको लागि उदाहरण हुनु भएको छ ।

निष्कर्ष

परिवारजनहरू आफ्ना छोरीहरूलाई निडर र मेहेनती हुन प्रेरणा दिए पनि जनमानसमा बसेको सोचले गर्दा महिलाहरू अनेकौं अवसरहरूबाट वञ्चित भएका छन् । महिलाहरूले अवसर पाए देखि पुरुष सरह सक्षम छन् । तसर्थ, परिवर्तनको खाँचो हाम्रो सामाजिक सोचमा छ ।

निर चौधरी

३. अशक्तता भएका महिलाहरु संरक्षणमा

सन्दर्भ

समावेशीको चर्चा गरिरहँदा अक्सर चर्चा बाहिर रहने समूह हो अशक्तता भएका व्यक्तिहरु । समाजमा योगदान कर्ता भन्दा पनि बढि दयाको दृष्टिकोणमा पारिने समूहमा पर्छन् अशक्तता भएका व्यक्तिहरु तर मौलिक हक देखि प्राकृतिक श्रोतमा उनीहरुको पनि समान अधिकार र दायित्व छ । प्राकृतिक श्रोतमा उनीहरुको निर्भरता अरुहरुको भन्दा भिन्न छैन त्यसैले प्राकृतिक श्रोत संरक्षणमा उनीहरुको पनि भूमिका रहन्छ भन्ने हेतुले तराई भू-परिधि कार्यक्रमले अशक्तता भएका व्यक्तिहरुलाई समावेश गराउने गरेको छ ।

सफल अभ्यासहरु

तराई भू-परिधिका केहि ठाउँहरुमा अशक्तता भएका व्यक्तिहरुले नै संरक्षणको नेतृत्व गर्नु भएको छ । खाता जैविकमार्गमा संरक्षणका सुरुआत पनि अशक्तता भएका व्यक्तिबाटै भएको थियो । पोलियोको कारण दुवै खुट्टा नचलेका राजबहादुर चौधरीले त्यस क्षेत्रमा सामुदायिक वन समन्वय समितिको संस्थापक अध्यक्ष भई संरक्षणको सुरुआत गराउनु भएको थियो ।

सुदुरपश्चिम प्रदेशमा पर्ने जैविक मार्गको संरक्षणमा पनि यस्तो समावेशीतालाई सशक्त र प्रभावकारी

शेर बहादुर चौधरी

बनाउन यस वर्ष अशक्तता भएका व्यक्तिहरूलाई नै लक्षित गरेर कार्यक्रम बनाउन सुरुवात भएको छ । जस अन्तर्गत कञ्चनपुरमा २६ जना अशक्तता भएका महिलाहरूलाई संरक्षणको विषयमा अभिमुखिकरण गरिएको छ भने त्यस मध्ये ७ जना अति विपन्न अशक्तता भएका महिलाहरूलाई आत्मनिर्भर बनाई प्राकृतिक श्रोत माथिको निर्भरता घटाउन, उनीहरूकै इच्छा र क्षमता बमोजिमका वैकल्पिक आय आर्जनमा सहयोग गरिएको छ । संरक्षण विषयमा पहिलो पटक चेतना पाएको र संरक्षण कार्यमा समान सरोकारवालाको रूपमा हेरिएकोमा यस सहकार्यले उनीहरूलाई उत्साहित बनाएको छ ।

निष्कर्ष

वास्तवमै अशक्तता भएका व्यक्तिहरू त्यसमा पनि अशक्तता भएका महिलाहरूको आवाज संरक्षणमा समावेश हुन जरुरी छ । साथै मानव, वन्यजन्तु लगायतका अन्य प्राकृतिक विपदहरूमा पनि अशक्तता भएका व्यक्तिहरू सामान्य व्यक्ति भन्दा बढि जोखिममा रहेकोले दिगो विकास तथा प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धी सबै नीति तथा यो जनाहरूमा यो समूहमा समावेश हुन जरुरी छ ।

शेर बहादुर चौधरी

अन्तमा

लैङ्गिक समावेशी समाज निर्माणका लागि राज्य र गैरसरकारी संस्थाहरूबाट निरन्तर प्रयासहरू भईरहेका छन् । यिनै प्रयासहरूले सफलता प्राप्त गर्दै जाँदा राज्यका विभिन्न निकायहरूमा महिला र सीमान्तकृत समुदायको प्रतिनिधित्व कानुनी रूपमा सुनिश्चित भएको छ । यसका साथै उनीहरूले आफ्नै नेतृत्वमा प्राकृतिक श्रोत र साधनको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्न सकेका छन् । प्राकृतिक श्रोतको दिगो व्यवस्थापनबाट आफ्नो आर्थिक र समाजिक अवस्थामा व्यापक परिवर्तन ल्याउन सफल भएका छन् ।

यस सम्बन्धी सुदूरपश्चिम प्रदेशमा गरिएका केही उदाहरणीय कार्यहरू यस पुस्तिकामा समेटिएका छन् । समाजमा विद्यमान रहेको लैङ्गिक विषमतालाई पन्छाउँदै महिलाहरूले यी सफलताहरू प्राप्त गर्न सकेका हुन् । लैङ्गिक समावेशीता सम्बन्धि एक

अध्ययन अनुसार नेपाल विश्वका १४९ देश मध्ये १०५ औं नम्बरमा रहेको छ र यसमा सुधार ल्याउन शिक्षा, स्वास्थ्य, आर्थिक र राजनैतिक अवस्था सुधारका चुनौतीहरू रहेका छन् । घरपरिवार, समाज र सरोकारवालाहरूको सहयोगले चुनौतीहरू पार गर्न सकिने कुरा उल्लेखित उदाहरणहरूले प्रकाश पारेका छन् ।

प्रत्येक वर्ष महिलाका योगदान र उपलब्धिहरू सम्झदै उनीहरूको सम्मानको लागि अन्तराष्ट्रिय महिला दिवस मनाउने गरिएको छ । यसलाई निरन्तरता दिँदै यस वर्षको कार्यक्रममा महिलाहरूकै नेतृत्वमा प्राकृतिक श्रोतको दिगो उपयोगबाट लैङ्गिक समावेशीताका क्षेत्रमा प्राप्त गरिएका उपलब्धिहरूलाई प्रचारप्रसार गर्ने उद्देश्य तथा यसबाट महिलाहरूका बीचमा सकारात्मक सन्देशको प्रवाह हुने विश्वासले यो पुस्तिका प्रकाशन गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

भाग १: प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापनमा महिलाहरूको भूमिका

१. महिला तथा सीमान्तकृत समुदायको सहभागितामा स्थानीय विकास योजना निर्माण र कार्यान्वयन

Including neglected voices in natural resource management planning <https://www.icimod.org/including-neglected-voices-in-natural-resource-management-planning/>

साईपाल गाउँपालिका (२०७६) लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण मूलप्रवाहित गाउँपालिका स्तरीय प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन कार्य योजना (२०७६/०७७ – २०८०/०८१) । बझाङ: साईपाल गाउँपालिका ।

ब्याँस गाउँपालिका (२०७६) लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण मूलप्रवाहित गाउँपालिका स्तरीय प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन कार्य योजना (२०७६/०७७ – २०८०/०८१) । दार्चुला: ब्याँस गाउँपालिका ।

२. समानुकूलन खेती प्रणालीमा महिला सशक्तिकरण

ईसिमोड र सिप्रेड (२०२१क) भोलमल: जैविक मल तथा विषादी, (नेपाली) । काठमाडौं: ईसिमोड र सिप्रेड । <https://lib.icimod.org/record/35011>

ईसिमोड र सिप्रेड (२०२१ख) स्वाईल सिमेन्ट पोखरी र थोपा सिंचाइ प्रविधि, (नेपाली) । काठमाडौं: ईसिमोड र सिप्रेड । <https://lib.icimod.org/record/35012>

भाग २: महिला तथा गरिवको आर्थिक अवस्था सुदृढिकरणमा स्थानीय स्रोतको प्रयोग

१. सुखी पारिवारिक जीवनको मन्त्र वित्तीय साक्षरता

ईसिमोड (२०२०) वित्तीय साक्षरता - बचत तथा लगानी सम्बन्धी चित्र शृंखला प्रशिक्षण पुस्तिका, (नेपाली) । काठमाडौं: ईसिमोड ।

ICIMOD (2019) Towards an environmentally just and socially equitable brick industry in South Asia: An overview of ICIMOD's interventions in the brick sector. Kathmandu: ICIMOD. <https://lib.icimod.org/record/34679>

३. उद्यमशिलतामा गरिब र महिला, समावेशी समाज तर्फको पाइला

Adhikari, L. Shrestha, A.J., Dorji, T., Lemke, E. and Subedee, B.R. (2018) Transforming the lives of mountain women through the Himalayan nettle value chain: A case study from Darchula, Far West Nepal. *Mountain Research and Development*, 38(1): 4-13.

Shrestha, A.J., Adhikari, L., Amatya, R., Subedee, B. & Dorji, T. (2018). *Allo value chain in Darchula, Nepal: Process documentation*. ICIMOD Working Paper 2018/9. Kathmandu: ICIMOD. <https://lib.icimod.org/record/34369>

Singh, G., Uprety, Y., Subedee, B. and Chaudhary, R.P. (2018) Allo: The Himalayan giant nettle. In D. Pullanikkatil and C.M. Shackleton (eds.) *Poverty Reduction through Non-Timber Forest Products*, pp.115–118. *Sustainable Development Goals Series*. Switzerland: Springer.

ईसिमोड यसका मुख्य दाताहरूको सहयोगकोलागि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछः अफगानिस्तान, अस्ट्रेलिया, अस्ट्रिया, बङ्गलादेश, भुटान, चीन, भारत, म्यानमार, नेपाल, नर्वे, पाकिस्तान, स्विडेन, र स्विट्जरल्याण्ड ।

सर्वाधिकार © इसिमोड २०२१

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र

पोष्ट बक्स नं. ३२२६, काठमाडौं, नेपाल

फोन: + ९७७ १ ५२५५२२२ । ईमेल: info@icimod.org

वेब www.icimod.org

ISBN 978 92 9115 710 5